

О. І. Дацій,
д. е. н., професор, РВПС України НАН України

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ЯК ОСНОВА ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Визначені інституційні зміни як безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних перетворень, притаманних ринковій економічній системі. Обґрунтовано етапи процесу здійснення інституційних змін, які впливають на розвиток інноваційної сфери.

Certain institute changes as continuous process of inhigh-quality and essence transformations inherent to the market economic system. Grounded stages in the process of realization of institute changes which influence on development of innovative sphere.

Ключові слова: господарський процес, державний сектор, інверсійний тип, інноваційний розвиток, інституційні зміни, механізм, ринкова трансформація.

ВСТУП

З метою визначення масштабів інноваційного розвитку слід враховувати специфіку інверсійного типу ринкової трансформації в Україні, особливістю якої є зворотна послідовність перетворень та порушення нормального розвитку подій. На відміну від історичної та економічної логіки, що вимагають створення і поступового розвитку суспільних інституцій, пострадянська ринкова еволюція характеризується демонтажем державного сектора і заміною його приватним.

Інституційні зміни, що забезпечують розвиток на основі здорової конкуренції, зростання продуктивності економіки, формування нової структури суспільного виробництва, є основою подолання істотних деформацій і суперечностей, притаманних суспільству інноваційного розвитку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Окремі аспекти щодо формування інституцій інноваційного розвитку в Україні досліджені сучасними вітчизняними економістами. Цим науковим проблемам присвячені праці Ю. Бажала, З. Варналія, А. Гальчинського, П. Єщенка, Б. Кваснюка, А. Маслова А. Мельника, В. Новицького, В.Сизоненка, Л. Федулової, А. Чухно та інших вчених.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити інституційні зміни як безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних перетворень, притаманних ринковій економічній системі;

— обґрунтувати етапи процесу здійснення інституційних змін, які впливають на розвиток інноваційної сфери.

РЕЗУЛЬТАТИ

Еволюція світової економіки протягом ХХ ст. призвела до інтернаціоналізації конкуренції. Великі конкуруючі фірми (транснаціональні компанії), а через них і країни їх базування здійснюють по-справжньому глобальну стратегію, розміщуючи виробництва в багатьох країнах. Водночас суттєвих змін зазнали форми і методи конкурентної боротьби: відбувся перехід від досконалої (вільної) до переважно недосконалої (монопольної та олігопольної) конкуренції;

"центр ваги" перемістився від цінової до нецінової конкуренції [9, с. 97]. Тому, з нашого погляду, політика інтенсивного впровадження у виробництво нових технологій, нововведень та винаходів, підвищення їх якості отримують особливе значення в умовах трансформації. Важливим завданням сьогодення для суспільства, держави, підприємств і всіх громадян країни є створення адекватного інноваційній економіці інституційного середовища та адаптування нових інституцій до вимог, що склалися в суспільному світовому порядку.

Заходи щодо використання інновацій є результатом не тільки потреби самодостатнього розвитку національних економік, а й намагання забезпечити домінування на ринках новітніх технологій, заповнити певну "технологічну прогалину" у світовому просторі, реалізуючи тим самим свої національні інтереси.

Ринкова економіка та її інституції формуються разом з індустріальною основою суспільства і притаманними їй техніко-технологічними інституціями. На думку Гриценко А.А., це один і той же процес формування інноваційної моделі економіки як пануючої інституції, розглянутий у двох аспектах: соціально-економічному та техніко-технологічному. В інверсійному варіанті індустріальна структура вже існує, але, коли вона починає функціонувати на ринкових засадах, виявляється невідповідність її інституцій цій основі. Це зумовлює інший порядок та переважно інституційний характер економічних перетворень [1, с. 162].

Визначимо інституційні зміни як безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних перетворень та формування притаманних ринковій економічній системі соціальних і економічних інституцій. Така трансформація охоплює систему змін у економічній, політичній, правовій, соціальній та духовній компонентах суспільної системи. Кінцевою метою змін кожної з них є формування макроекономічного середовища, орієнтованого на максимальне задоволення потреб кожного індивіда та подолання протиріччя між ними, створюючи необхідні інституційні умови для високих темпів інноваційного розвитку.

Інституціональна система є єдністю сталості й мінливості,

взаємозумовленості й взаємовиключення, позитивного і негативного. Всі характерні риси інституціонального процесу вказують на наявність внутрішніх протилежних сторін у його структурі. Виникнення суперечності, проходження певних стадій, ступенів розвитку та її розв'язання створює передумови для стрибка в новий якісний стан. Розв'язання суперечності всередині інституційної системи включає тотожність інституційних елементів, їх узаємовизначення один через одного й у результаті — взаємозаперечення протилежних моментів [7, с. 55]. Безперервний процес розв'язання і відтворення суперечностей у межах інституційної системи складає основу процесу руху, а відповідно і перетворень.

На темпи таких перетворень впливають внутрішні, іманентні системі фактори, і зовнішні, що привносять ззовні. Успіх зовнішньої експансії визначається когерентністю, несуперечністю старих і сформованих інституцій, станом системи, етапом її життєвого циклу, здатністю до опору, наявністю соціальних верств, що підтримують реформи та інтенсивність такої підтримки. Внутрішні чинники змін можуть мати об'єктивний характер, зумовлений станом природного середовища, розвитком матеріально-технічного базису, ступенем досконалості технологій, особливостями людського сприйняття та реакції на навколишню реальність.

У процесі здійснення інституційних змін, що вплинули на розвиток інноваційної сфери, на нашу думку, доцільно виокремити два етапи. Основні завдання першого етапу (поч. — кін. 90-х років ХХ ст.) визначимо як завершення приватизації в реальному секторі економіки, створення ринку цінних паперів, введення приватної власності на землю, здійснення монополізації промисловості, забезпечення дії вільної конкуренції, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

Початок другого етапу інституційних перетворень (кін. 90-х років ХХ ст. — по цей час) пов'язаний зі зростаючим розумінням фундаментальної ролі факторів духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру. Нехтування національною багатоплановою складовою людського життя неминує заводить реформи у глухий кут, або, в гіршому випадку, призводить до соціального протесту і вибуху.

Отже, проведення змін в інституційній системі є підґрунтям створення таких стимулів і мотивів діяльності, які дозволять сконцентрувати зусилля широких верств населення на тих напрямках, що забезпечать втілення у реальність трансформаційних програм і планів.

Рушійною силою інституційних змін є підприємець-новатор, який реагує на стимули, закладені в інституційній основі.

В основі формування норм лежать інтереси, домінують яких є економічна вигода. В ідеалі цілі державної економічної політики повинні визначатися суспільними інтересами. Але, оскільки немає жодного конкретного суб'єкта політичного чи економічного процесу, чиї інтереси повністю збігалися із суспільними, тому насправді державна економічна політика "визначається не стільки суспільними інтересами, скільки нескінченною чергою виключно приватних інтересів" [1, с. 13]. Узгодити суперечливі приватні інтереси таким чином, щоб їх результатуючий вектор був спрямований на досягнення загальносуспільних цілей можна лише за допомогою досконалої інституційної системи, оскільки саме вона має істотний вплив на мотиви і стимули інноваційної діяльності.

Новаторська функція підприємця відзначається сильною взаємодією складових мотивації до праці, матеріальних та моральних стимулів. Новатор відрізняється колосальним творчим та інтелектуальним потенціалом, здатністю генерувати ідеї у будь-якій сфері підприємницької діяльності під впливом внутрішніх спонукальних мотивів до самовираження, реалізації власних можливостей. Саме тому поєднання інноваційної діяльності та підприємництва дає дуже часто "вибуховий", значний ефект [10, с. 265].

Основний стимул підприємців до здійснення інноваційної діяльності зазвичай пов'язують з бажанням збільшення прибутків за рахунок продажу на ринку більш якісної, конкурентоздатної продукції чи застосування більш ефективної або модифікованої технології. Також "джерело його винагороди полягає в оптимізації обміну-спілкування й скороченні суми трансакційних і трансформаційних витрат" [5, с. 143]. Проте на шляху отримання додаткового прибутку чи надприбутку існує інноваційний поріг, який далеко не всі здатні подолати: підвищені витрати періоду освоєння нової продукції чи технології. Не відомо, як поведуть себе покупці цієї продукції, чи прийме її ринок, чи виправдаються розрахунки про обсяг продажу та окупність витрат [4, с. 418].

Визначальною силою, що спонукає до здійснення інноваційної діяльності, є закон ринкової конкуренції, який змушує підприємців під загрозою падіння прибутку, втрати конкурентоздатності й банкрутства боротися за завоювання ринкової ніші та власного споживача.

Вважаємо, що серед основних факторів мотивації суб'єктів інституційних змін доцільно виокремити:

- очікувані вигоди (зростаюча віддача в процесі граничних інституційних змін);
- цінність створених інституцій з точки зору відповідності економічним інтересам;
- легітимність впроваджених норм.

На думку Д. Нортона, постійна взаємодія інституцій і організацій в умовах економічної конкуренції примушує організації в боротьбі за виживання постійно інвестувати в знання. Характер і спрямованість знань, отриманих індивідами і їх організаціями, визначають сприйняття можливостей і вибір, що впливатиме на поступову зміну існуючих інституцій. Оскільки між елементами інституціональної системи існує тісний взаємозв'язок, то інституційні зміни залежать "від попередньої траєкторії розвитку" [7, с. 54] та індивідуальних особливостей економічних суб'єктів, їх ментальності та розумових здібностей.

Як засвідчує реальне господарське життя, саме суб'єктивні рішення учасників інституційного процесу призводять до вибору, який не є найкращим, а тому і до надмірних трансакційних витрат. Інституційні зміни відбуваються через так зване "замикання", викликане в економіці здатністю інституцій збільшувати прибутки організацій, що породжує залежність організацій від інституційної основи суспільства. Зростання майбутніх доходів — єдина умова, за виконання якої організації згодні виокремити кошти для удосконалення правил і законів.

Якість інституційних змін прямо залежить від інституційних (стратегічних) інвестицій, що охоплюють витрати на формування необхідної системи знань про шляхи і можливості інституційних перетворень, а також витрати на розробку способів суспільно-політичної підтримки цих перетворень. Стратегічні інвестиції — це той системний фактор, який несе у собі визначений імпульс розгортання всієї множини актів господарювання, здійснюваних всіма учасниками ринку на всіх рівнях. В умовах розширення масштабів ринкових відносин відбувається формування інституцій ринкової макроекономіки, а також перетворення суспільства виробників на суспільство інвесторів [8, с. 149].

Джерелом інституційних інвестицій у економічно розвинених країнах є майбутні прибутки організацій, отримані від підвищення якості інституційної системи. В процесі інституційних змін відбувається формування нового інституційного порядку, скорочення трансакційних витрат, зменшення невизначеності, ризику, асиметрії інформації та опортуністичної поведінки контрагентів.

Інституційні зміни мають певну специфіку, зумовлену недосконалістю, розбалансованістю і незавершеністю інституційної системи, тому в цей час функція основного трансформаційного суб'єкта покладається на державу, яка повинна проводити цілеспрямовану і планомірну політику.

В Україні склалася ситуація, характерна для радянських часів, коли більше уваги приділяється переконуванням, роз'ясненням, пропаганді, агітації та заходам адміністрування для ініціації змін у потрібному напрямі.

В основних рисах визначено мету соціально-економічних перетворень, прийнято численні програми і плани, в яких вказано що, де, коли і кому потрібно робити для їх досягнення, проте реальні результати свідчать, що наявна інституційна система досить часто створює такі стимули і ініціює такі мотиви, які спрямовують дії економічних агентів на досягнення цілей, діаметрально протилежних закладеним у програмах трансформації [3, с. 29].

Так, більш вигідним лишається інвестування у розвиток тінзових, а не постіндустріальних технологій, більше прибутків приносить спекулятивна посередницька, аніж інноваційна діяльність, переваги у конкурентній боротьбі отримує не той, хто добре працює і сплачує всі податки, а той, хто їх приховує чи користується заступництвом чиновників.

Економічна система України зберігає традиції централізованого бюрократичного управління, які в процесі політичних та економічних трансформацій перетворилися у кланово-олігархічну [6, с. 167]. Тобто успішність будь-якої економічної діяльності, надійність додержання виконання контрактів, отримання власності та її збереження залежить від особистої приналежності економічного агента до клану або близькості до державної влади. Побудована на такій основі інституційна система не сприяє політичній стабілізації суспільства, блокує природний механізм дії ринкової конкуренції, не гарантує захисту права власності. Тому робимо висновок: вона не спроможна забезпечити достатні для реалізації потенціалу сучасної технології обсяги інвестицій, що є причиною гальмування інноваційної активності економічних агентів та інноваційного розвитку.

За висновками аналітиків Всесвітнього банку [2], місія будь-якої держави заснована на виконанні п'яти функціональних завдань: зміцненні основ законності, підтриманні збалансованого політичного середовища, інвестиціях в основи соціального забезпечення, підтримці незахищених прошарків населення, захисті довкілля. При цьому дії уряду повинні спиратися на такі складові, як прозорість, простота і передбачливість. На жаль, влада в Україні до цього часу не стала підконтрольною суспільству, державна політика не є прозорою, а ефективної системи управління ще не створено. Українські чиновники мають змогу використовувати у власних цілях державну власність, контролюють розподіл матеріальних ресурсів, діяльність каральних і фіскальних органів з метою отримання "тінзових" доходів.

У період трансформації в країні сформувалися так звані адміністративно-територіальні групи, які отримували дешеві бюджетні ресурси, забезпечували державні замовлення, можливість участі в приватизації високо-прибуткових підприємств тощо. Оскільки інституційні зміни ініціюються групами, що мають власні інтереси, то наслідком створення таких інституцій є орієнтація на обслуговування вузьких корисливих інтересів на противагу державним. Така ситуація не дозволяє забезпечити інноваційний розвиток держави як системи, а радикальна трансформація суспільства потребує державної влади, що ефективно працює, і це є головною проблемою інституційних змін.

Здійснення законодавчого забезпечення реформування відбувалося в період, коли старі механізми господарських процесів уже перестали діяти, а нові ще не були розроблені. Тому закономірно виникла необхідність принципового оновлення законодавчої бази інноваційної діяльності. Головним прорухом при цьому стало те, що реформування законодавства звелось до розробки ряду абстрагованих від дійсності економічних правил і законів, більш притаманних для країн з ринковою економікою, а не для країн у транзитивному періоді.

Становлення правових основ інноваційного розвитку співпало із загостренням кризових явищ в економіці

держави і суспільстві, дія нормативних документів була спрямована на вирішення завдань поточного характеру. Проте позитивним результатом процесу реформування економіки, на наш погляд, є прийняття законодавчих актів, що регламентували зміни форм власності в Україні, становлення нових організаційних форм підприємництва та формування недержавного сектору економіки.

Пострадянська приватизація призвела до переходу власності в руки власників, які створили (або не піклувалися про створення) неефективні організаційно-господарські форми, чим зумовили низьку конкурентноздатність, високі трансакційні витрати та відсутність активної мотивації інноваційного розвитку в державі.

ВИСНОВКИ

Таким чином, після переходу до ринкової економіки підприємства дістали можливість самостійно використовувати свій капітал, але у зв'язку з економічною кризою вони не могли направляти його на технічне і технологічне оновлення виробництва. Це пов'язуємо з тим, що ігнорувалися специфічні риси перебудови економіки; заходи структурної політики стали аналогом заходів стабілізаційної політики; прийнята в Україні програма структурної трансформації не базувалася на прогностичних оцінках економічного розвитку і практично не передбачала механізмів попередження негативних тенденцій; домінуючим принципом здійснення структурної політики став галузевий підхід, хоча, на думку дослідників, більш доцільним у сучасних умовах стає секторальний та проектний принципи реалізації структурних зрушень. Наслідком перелічених негараздів стає зростання питомої ваги зношених основних фондів і виробничої інфраструктури, скорочення резервних виробничих потужностей, низький технологічний рівень виробництва, що зумовлює його високу енерго- і матеріаломісткість.

Література:

1. Геєць В.М. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку: монографія / Геєць В.М., Гриценко А.А. та ін. — К.: Фенікс, 2003. — 1008 с.
2. Для стабільного розвитку бізнесу необхідні регуляторні реформи: звіт Групи Світового Банку. — // http://www.vlasnasprava.info/ua/dozvil/news.html?_m=publications&t=rec&id=3622&s=print
3. Концепції інституційної економічної теорії в управлінні розвитком соціально-економічних систем: монографія / [М.А. Йохна, В.В. Стадник, П.Г. Іжевський, О.В. Замазій, В.Л. Карпенко]. — Хмельницький: ХНУ, 2007. — 313 с.
4. Кузык Б.Н. Россия — 2050: стратегія інноваційного прорыва / Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. — М.: Економіка, 2005. — 619 с.
5. Липов В.В. Мотивація інституційних змін у трансформаційній економіці: монографія / Липов В.В. — Х.: НФУ, 2004. — 183 с.
6. Мельник В.П. Інноваційний ресурс господарського розвитку / В.П.Мельник (ред.). — К.: НАН України, Об'єдн. ін-т економіки, 2005. — 363 с.
7. Носова О.В. Інституційні суперечності перехідної економіки / Носова О.В. // Економічна теорія. — 2004. — № 3. — С. 52—59.
8. Решетило В.П. Экономическая синергетика институциональных отношений / Решетило В.П. — Х.: ХНУ, 2006. — 288 с.
9. Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / [О.Ю. Болховітінова, Б.Є. Кваснюк, С.І. Кіреєв, І.О. Луїна, А.В. Мар'єнко]; Кваснюк Б.Є. (ред.). — К.; Х.: Форт, 2003. — 424 с.
10. Сучасне підприємництво: Довідник. / В.О. Сизоненко. — К.: Знання-Прес, 2007. — 440 с.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2010 р.